

Eski Türkçe Brahmi Metinlerinin Yazıcıları*

Annemarie v. Gabain-

Sevgili arkadaşımıza: Martti'ye, Mani Okuyucusuna!

Çev. Hayriye Gül**

Her yazı değişiminin bir nedeni vardır ve çoğunlukla yazı değişimi kültürel ve tarihî olarak düşünöldüğünde anlamlıdır. Slav dilli halklar arasında, Bulgarlar Kirili seçerken bizim doğu komşumuz Polonyalılar Batıyla yüzyıllar süren bağlantıları nedeniyle Latin yazısını kullanmışlardır-Codex Cumanicus'un Gotik yazısıyla (Frakturschrift) yazılmasından yola çıktığımızda yazıcılarının Orta Avrupa'da aranması gerektiğini anlıyoruz-. Eski Türkçedeki Mani yazısı "Işık Dinine" aidiyeti ifade eder.

İslam öncesi Türk Orta Asyasının yazı kültürü, ülkenin tarihi gibi çok karışık ve karakteristiktir. Eski Türkçe metinler Runik, Estrangelo, Mani, Soğd, Uygur, Tibet ve Brahmi yazılarıyla yazılmıştır. En fazla 600 yıl içinde tek bir dil ve tek bir halk için böyle bir çeşitlilik anormaldir ve bunun nedeni tespit edilmelidir. Estrangelo yazısı sadece Hristiyanlar tarafından ve Türkçe için, muhtemelen özellikle Suriyeliler ve Soğdlar tarafından kullanılmıştır. Mani yazısı Manilerle sınırlıdır. Runik yazı biraz daha geniş bir yayılma alanına sahiptir. Runik yazılar Uygurlardan farklı bir diğer Türk halkı tarafından ve özellikle Maniler tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte biri Uygurca ve bir diğeri Soğd dilinde olan iki Budist kitap rulosunun arkasında bu yazı ile yazıcı kayıtları vardır. Soğd yazısı, yaprakların ve ilkel-tutarsız ortografinin gösterdiğine göre nispeten daha erken zamanda ve muhtemelen sadece Budistler tarafından kullanılmıştır ve Uygur yazısı tarafından kullanım alanı sınırlandırılmıştır. Sonuncu, daha erken ve de daha geç zamanda Turfan'da, Hami'de ve Kansu'da günlük amaçlar için ve bütün dinler için kullanılmıştır. Bu göz önüne alındığında, Brahmi harfleriyle yazılan Eski Türkçe metinler dışındaki varlığı şaşırtıcıdır.

Belki de yazmaların kendisi kökenleri hakkında izler taşımaktadır.

* Annemarie v. Gabain-Hamburg, "Die Schreiber der alt-türkischen Brähmi-Texte", Studia Orientalia, Edidit Societas Orientalis Fennica, XXVIII: 5, Helsinki, 1964.

** Araş. Gör. Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Manisa, Muradiye Yerleşkesi, g.hayriye@yahoo.com.

Bu yazıyla yazılan Eski Türkçe metinlerin sayısı sınırlıdır. Berlin Koleksiyonunun çok kusurlu parçaları arasında basılabilen sadece on beş parça bulunmaktadır (Türkische Turfantexte VIII). Hepsisi Turfan'dan, daha doğrusu anlaşıldığı kadarıyla Toharca ve Eski Türkçe birçok Budist metnin bulunduğu Sengim ve Murtuk'tan gelmektedir. Ayrıca şimdi Kyoto'da başka bir parça keşfedilmiştir ve A. FUJIEDA tarafından yayımlanacaktır.

Biçimler: Brahmi harfli Eski Türkçe metinler üç farklı formata sahiptir.

1. **A, C, F, G, H, I, K** ve **E** pothi yapraklarına yazılmıştır, sonuncusu (Udānavarga) gerçi kaligrafik ve nispeten eski bir yazı tarzındadır.

2. **L** (Astronomi), **P** (Takvim) ve FUJIEDA yaprağı aynı şekilde bir önceki kategori gibi yukarı doğru çevrilebilir ve sicim deliği yoktur. Bunlar batı ülkelerindeki tarzda bükümlerle bağlanmış (büküme paralel olmayacak şekilde, Ming zamanından beri Çince kitaplarda olduğu gibi) kitaplardan geliyor olmalıdır. Satırlar büküme paralel yazılmıştır. "FUJIEDA" alışılmamış yapraklar üzerine yazılmış görkemli bir el yazmasıdır. **L** de titiz ve dikkatli bir şekilde yazılmıştır; ama daha erken bir yazı tarzındadır.

3. Kitap ruloları

a) Çince kitap rulolarının arkası **B** [Udāna-varga], **D** [Sanat şiiri (Kunstdichtung)], **M** (Sanskritçe bir metin ve sonra Eski Türkçe bir tıp metni]

b) Uygur yazısındaki Uygur metinli bir kitap rulusunun arkası: **N** (Vaaz).

El yazmalarının ilk türü genellikle Budist metinler için karakteristik olan Hint-Saka Tohar biçimini taklit eder. İkinci tür bundan türetilmiştir ve görece geçtir. Daha eski bir yazmanın arka sayfasının kullanımı olan üçüncü biçim sadece taslaklardan oluşur. Metinleri de daha erken tarihlidir, çünkü ön sayfadaki Çince yazının tarzı yaklaşık olarak 8. yy'dan 10.yy'kadar dayanır.

İçerik: İki dilli metinler, yani Sanskrit-Eski Türkçe kelime kelime çeviriler **A**'dan **H**'ye kadar olan metinlerdir. **E** ve **R** yazmaları Udānavarga parçalarını içerir. **D** bir sanat şiiridir. Geriye kalanlar glosslardan yani "karakteristik kelime listeleri"nden oluşur. (E. WALDSCHMIDT); **A** Saṃyuktāgama, **C** Mahāvagga, **G** Catu pari atsūtra ve Mahāvādānasūtra, **F** ve **H** diğer eserler hakkındadır. Bu sekiz yazma teoloji ve indoloji derslerinde kullanılmış olduğu düşünülen filolojik çalışmaları da içerir. Saf Eski Türkçe metinler: **O** bilinen *Sekiz-Yükme*'in birçok kopyasından bir parça içerir: **N** bir vaazdır, **I** ve **M** tıp metnidir, **L** astronomik ve **L**. BAZIN'in mektupla paylaşımına göre 1277/78 yılına tarihlendirilebilecek olan **P** yarı Çince kökenli bir takvim fragmanıdır. Metinlerimiz de aynı şekilde popüler bir literatür değildir.

Yaprak ve Yazı Tarzı: **E**'nin dışında bütün yaprak türleri görece geçtir, yaklaşık 11. yy'dan 13. yy'a kadar. Bu Brahmi metninin yazı tarzı, Tarım

bölgesinin güneyinden olan Sanksritçe el yazmaların dik yazısı gibi değildir, bilakis Kansu'daki Sakaca, Kuça ve Turfan'daki Toharca yazmalardaki gibi biraz eğiktir. Sadece E arkaik yazı tarzındadır ve belki 9. yy'dan kalmadır, kalanı da yazı türüne bakılırsa epeyce yeni gözükmektedir. I kamyş tüyü ile değil, bilakis daha geç bir oluşum zamanını göstermesi gereken fırça ile yazılmıştır.

Sakalar ve "Toharlar"

Bu metinlerin içinde Brahmi alfabesinin bütün işaretleri gösterilmez, çünkü Sanksritçe Türkçeye yabancı olan ünlülere sahiptir ve bunlar yabancı kelimelerde ve isimlerde en fazla bir kez geçmektedir. Ayrıca Sakaca ve Toharca için oluşturulan sözü geçen yeni işaretlerin görülmesi, sadece fonetik olarak değil tarihî olarak da önemlidir. Bizim metinlerimizin yazıcıları bu alfabe Hint yazıcılardan ve bilginlerden almamışlardır, bilakis Sakalar ve Toharlar belirleyici olmuş olmalıdır.

Sakaların Hoço'nun (bugünkü Turfan) daimî sakinlerine ait olup olmadıkları şüphelidir, ama Budistlerin güneydeki Saka imparatorluğu ile Hotan'ın ünlü bilginlerinin bağlantısı muhtemeldir. Uygurlar zamanında Hoço'da Toharların varlığı ise çok kesindir: Merkezleri Kuça, Hoço Uygur İmparatorluğuna geçici olarak bağlanmıştır. Turfan'da Toharların Tohar kıyafetleriyle gözüktüğü birkaç Budist resmi bulunmuştur. Çok sayıda Tohar el yazması da oradan kalmadır. Yazmalardan bazıları Türkleri bağışlayıcı olarak anıyor ise, Türklerle Toharların birlikte yaşamları konusunda kuşku olmamalıdır. Toharların Eski Türklerden ve onların daha sonra gelen akrabaları Uygurlardan farklı bir Budist okuluna mensup olup olmadıklarını bilmiyoruz, çünkü Uygur dönemine ait Budist tabloları kilise tarihi açısından henüz değerlendirilmemiştir. Gerçi muhtemelen farklı okullar birbirlerine çok da uzak değillerdi. Tohar öğretmenler ünlü Buda gelenekleri sayesinde Uygur öğretmenleri onurlandırmış olmalıdır, zira dillerinden Uygurcaya çok sayıda çeviri vardır, tıpkı Uygur metnindeki isimler ve Budist alan terimlerinin Toharcadan bozulmuş biçimlerinden anlayabildiğimiz gibi, ki Toharca tanımı hala tartışmalı olsa da. Uygurlar Toharları, 850'de işgal ettiklerinde ülkelerinde bulmuş olmalıdır. Turfan'da daha eski bir katmanda Kuça'nın daha eski boyama stiline bulunabilmesi ve Turfan'da bulunan Toharca yazmaların kısmen 850'den (İ.S) daha eski olması gerçeğinden bunu çıkarabiliyoruz. Toharların izi Kuça ve Turfan'da kaybolduğu ve diğer bölgelerdeki bir yer değiştirme bilinmediği için Türklük biliminde yavaş yavaş dilsel olarak kaybolmuş olmalıdır.

Türkçe Ağız. Diğer yazı türleri ile yazılan Eski Türkçe metinlerde bir y ve n- ağız ayrılır, sonuncusu belki Batıdaki Argu ağızına yakındır. Bu ağız bizim metinlerimizde görülmez. Düzensiz ortografinin her şeyden önce bir kez daha yorumlanması gerektiği için Brahmi metinlerinin y ağızının içinde lehçelerin tespit edilmesi zordur. İşaretlerin ses değerini ve ortografiyi sürekli düzenleyecek

bir yazıcı okulu bulunmamaktaydı.

Yeniden Yazım ve Doğru Yazım. Ünlüler. Brahmi alfabesi ile *aa, i, u* ve onların uzunlukları aynı şekilde *e, ai, o* ve *au* yazılır. Metinlerimiz çok sık *ā*, nadiren *ū* ve sadece istisnai olarak *ī* gibi grafik uzunluklara sahiptir. Bu, Eski Türkçe vokal sistemine uygundur. Toharcada uzunluk yazımlarının nicelik değil bilakis bir nitelik ifade ettiği tahmin edilir ve Sakacada (H. BAILEY, ZDMG, 90, s. 578) *-on -ām* olarak ama *-an -am* olarak yazılır, yani grafik olarak *ā* orada belli bir yuvarlaklaşma ifade eder, *ā*. Bu Eski Türkçe için de geçerli ise, bugünkü Özbekçede de benzer eğilimlere denk gelebilir.

Mani ve Uygur yazısı örneğine göre ön damaksız vokaller art damaksız vokallerden bir *y* eklemesi ile ayrılır, yani *ay, oy, uy* işaretleri *ā, ö, ü* seslerini ifade eder, ama aynı şekilde bu örneğe göre *ī, i'* den grafik olarak ayrılmaz. Kısıklıkların uzunluklara sayıca oranı art damaksızlarda olduğu gibi ön damaksızlarda da eşittir. Brahmi metinlerinin yazıcıları da belki *ā* ile hafif yuvarlak bir *ā* anlamışlardır. Ayrıca yazmalar bu uzun yazımları eşit olmayan bir oranda kullanmışlardır. **N, O, P** metinleri diğer yazmalardan daha nadir olarak uzun yazımlara sahiptir.

Diğer yazı türlerinin yazıcı kurallarına kıyasla *ā* ile *e* arasında kök hecede ayırım yapılır ve bu bizim dil tarihi beklentimize uyar (krş. M. RÄSÄNEN, Lautgeschichte, S. 88). **K** ve **L** gibi iki dilli metinler (normalleştirilerek yazılmıştır) bu anlamda örnekler gösterir: *beçin* “maymun”, *ber-* “vermek”, *beş* “beş”, *el* ve *elig* “kök” ve “hükümdar”, *elt-* ve *eltin-* “iletmek” ve “taşımak”, *ençgü* “mutluluk”, *eş* “eş”, *işit-*, *eşitil-* “iştirmek”, “iştirilmek”, *etig*, *etin-* “süs”, “süslenmek”, *eyin* “göre”, *ezil-* ?, *ken* “daha sonra”, *keñ* “geniş”, kertgünc “gerçek”, *kertü* “inanç”, “gerçek” *ket-*, *ketär-* “ayrılmak”, “uzaklaştırmak”, *te-* “söylemek”, *tegin* “Prens”, *ye-* “yemek”, *yeg* “daha iyi”, *yegirmi* “yirmi”, *yel* “rüzgar”, *yemiş* “meyve”, *yer* “yer”, *yeti* “yedi”, *yetirü* “kadar”, *yetür-* “toplamak”. Kendi yıl dönümümüzde hasretle beklenen “etimolojik sözlüğün” bize ulaşması halinde, bu kelimelerin bazılarının ortak bir köke dayandığını görebiliriz.

ā ve *e'* nin gösterimindeki doğruluk, Uygur ya da Mani yazısı ile yazılan Türklerin yazım geleneklerine değil, bilakis kulağa dayalı yeni bir anlayışa dayanır.

Bizim metinlerimiz ilk hece dışında alışılmış bir *i* (*ī* veya daha sıklıkla) yerine *e* kullanır. **B, C, E** ve **L** yazmaları, kök hecedeki *e'* den sonra bağlama vokali olarak *e* yazar, yazılır ya da yazılmaz: *ete-eg* vb. **A** ve **D** yazmaları *e'* den sonra pronominal + *i* yerine *e'* ye sahiptir: *yerr e+ndä*. **H, I** ve **L** yazmaları önce gelen vokalden bağımsız olarak *ī* ve *i* yerine *e* 'ye sahiptir: *öne, saweq, alte*.

Böyle bir yazı sadece Türkçe ünlü sistemi anlaşılmadığı ve kulağa dayalı yazıldığından mümkündür. Ünlülerin boğumlanma aralığı, *ī* ve *i'* nin zaman

zaman da bir *e'*ye benzer olmasına neden olabilir.

Dil tarihi algımıza göre, Brahmi-yazmaları kök hece söz konusu olduğu sürece *o/ö*'yü *u/ü*'den ayırır. Ayrıca ilk hece dışında da *u/ü* yerine *o/ö* oldukça sık görülür. *o/ö*, **A, B, C, D, E, G, I, K, L, M, N** yazmalarında *o/ö*'den sonra (ama asla *u/ü*'den sonra değil) bağlama ünlüsü olarak görülür; alışılmış olarak *-ur*; *-u*, *-yuq*, *-duq*, *-uq*, *-yu* ve *-zun* olarak okunan labial vokalli biçimlerde, aynı yazmalarda ve **F, H** ve **O** dışında; bu *o/ö* ve türevleri son olarak bizim yıl dönümünde bıraktığım sözlüklerde bulunur: *posgot*, *poyomtroq* “boyunduruk”, *ëgsö-* “azalmak”, *eñcgö* “ huzur, barış”, *ilgäsök* “bilgili”, *kölök* “taşıt”, *könöl* “kalp”, *köwtön* “ gövde”, *muñcolayu* “böylece”, *ohol* “oğul”, *orto* “orta”, *osoh* + “gibi, art”, *otoz* “otuz”, *hkaşoq* “kaşık”, *qayo* “kim”, *sökö¹* “kuş ayağı”, *töhö* + “darı”, *töñörkä* “cenaze törenlerinde ölülerin üzerinde yakıldığı odun yığını”², *töfös* “kavgâ”, *yogrot* “yoğurt”.

*e'*nin analogisi *o/ö*, düzensiz kullanılmıştır ve her iki durumda normal vokallerin daha açık bir varyantı söz konusudur.

Uygur yazısı ile yazılan yazmalar, çift ünsüz önünde ön hecede yer alan bir elifle yazılan *a'yı* korurlar ve *täñri*'deki “gökyüzü” ä de sadece müteakip çift ünsüzden dolayı yazılmaz. Bu Brahmi-Metinlerinin yazıcıları için alışılmadık bir durumdur. Yazıcılar, özellikle *l* çevresinde bir *l*, daha nadiren de bir *r* duruyorsa söz başında, vokali özellikle yazmazlar: *yi: p(i)l-*, *y(a)v(a)ş*, *y(i)w(i)g* vb. Böyle bir eğilim **A, D, E** ve **G** metinlerinde, filolojik metinlerde de görülür. Sıfat ekleri *+liγ* (+ lig değil) **E, G, H, K, N** ve **O**'da kısaltılmış vokalle yazılır. *l*'nin ünlümsü ya da yarı ünlümsü olarak görünmesi Hint ünlü öğretisine ve bununla birlikte Tohar okulu eğilimine uyar.

Ünsüzler: *γ* ve *g*, bugün frikatif-faringal, yani, patlayıcı-velar ya da patlayıcı-palatal diğer tüm Türk yazı türlerinde iki işaretle birbirinden ayrılır; *V. THOMSEN* (Inscriptions, S. 189), oluşum türüne göre değil, sadece oluşum yerine göre ayrılıp ayrılmadığına karar verememiştir, öyle ki her iki sesin de patlayıcı ya da her ikisinin de sızıcı olmuş olabileceğini düşünmüştür. İlgi çekici bir şekilde Brahmi-metinleri *γ* ve *g* için sadece bir tane işarete sahiptir. Sanksritçe ve Toharca *g* açık bir şekilde Türkçe seslere denk gelmez; bunun yerine Türkçe için özel bir işaret üretilmiştir ve *r* için bir işaret ayrımı vardır. Bundan Eski Türkçe *r* sesinin damaksıl bir *-r* olması gerektiğini çıkarıyoruz. Diğer yandan, kendi komşuluklarında gözlemlene fırsatları olmasına rağmen, Brahmi metinlerinin yazıcılarının var olan Türk okullarından uzak olduğunu anlıyoruz. *-q* için de yeni bir işaret oluşturulmuştur ve *k*'nin ayrımı Mani yazısında olduğu gibidir.

1 *A. v. Gabain sökö kelimesi için Almanca Vogelfussklee kelimesini verir.*

2 *A. v. Gabain tönörge için Sheiterhaufen kelimesini kullanmıştır.*

b ve *t* oldukça bilgilendiricidir. Uygur ve Soğd yazıları *p* ile *b* arasında bir ayrıma sahip değilken, söz başı kuralını Runik ve Mani yazılarından biliyoruz: *t-*, *b-* ve *q-/k-* vardı. Eski Türkçe Brahmi metinlerinde *b* ve *d* için işaretler alınmamış, bilakis *b* çok nadir kullanılmıştır, *d* ise sınırlı durumlarda. **A, B, C, D, E, G, L, M, N, O** ve **P** yazmaları söz başında Türkçe kelimelerde *p-*'ye, **F, H, I** ve **K** *bh-*'ye sahiptir. *b* yazımından kaçınılmasının nedeni Toharcada sızıcı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ünsüz ve nazaldan sonraki durumlar dışında *d*'nin durumu da aynıdır. Filolojik metinlerin, **A**'dan **H**'ye çoğunlukla söz başında *t*'ye, söz içinde *t* ve *dh*'ye, söz içi ve sonunda *d*'ye; sadece *n*'den sonra sahip olmasının nedeni bu olmalıdır.

d/t ve *z/s* seslerinin sıklıkla değişimi, baskı yazılarda olduğu gibi, geç tarihli Eski Türkçe metinleri için tipiktir.

Sonuç. Mevcut verilerden şöyle anlaşılmaktadır: Brahmi yazısı ile Eski Türkçenin yazımı hiçbir şekilde ilk deneme değildi, çünkü zaten Türk okullarına ait çok az bilgi taşır ve ayrıca yaprak ve yazı tarzı –bir istisna ile-daha yüksek bir yaşın aleyhinedir. Ayrıca bir şifreli yazı da söz konusu olmuş olamaz, çünkü genel olarak yaygın olan *Säkiz-yükmäk-sūtra* bile bulunan metinler arasında yer almaktadır. Buna karşın metinlerimizin yazısının Tohar filolojisine bağlılığı, gözden kaçırılmayacak kadar dikkat çekicidir.

Toharcanın vaktiyle Brahmiden başka bir alfabeye yani Mani yazısıyla yazıldığını *W. WINTER*'in yorumu vesilesiyle (Türkische Turfantexte IX) biliyoruz. Bir Toharlı “Baba Maniye İlahi “ (Hymnus auf den Vater Mani) adında Budist alan terimleriyle dolu tipik bir ilahi yazmıştır. Mevcut verilere göre asıl metin Brahmi alfabesiyle yazılmış ve ancak daha sonra Mani yazısına aktarılmıştır. Ama kopyacısı Toharcadan anlamıyor olmalıdır. -Uygurca Budist baskı yazılar, sıklıkla isimler ve alan ifadeleri hakkında Hintçeye dayanan ve Brahmi alfabesiyle yazılmış Sanksritçe kelime listeleri içerirler. Bunlar daha doğru verilere ulaşmak için bir bilgin çabasının tanığıdır ve kuşkusuz sadece melez bir Sanksritçe örnekleridir.

A'dan **H**'ye iki dilli metinlerimiz bir bilgin çabasının delilidir: Sanksritçe-Uygurca çeviriler ve özel kelime listeleri (*Merkwörter-sammlungen*) derse hizmet etmiş olmalıdır. Çünkü şimdi Türkçe kısımların yazımı için Sakalar ve Toharlar tarafından oluşturulan yeni işaretler kullanıldığı ve ortografileri güçlü derecede Sakaca ve zaman zaman da Toharca algıya uyduğu için, bilgin yazıcıların Türk olmadığı, bilakis daha çok Saka ya da muhtemelen Tohar olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ortografik olarak kısmen saf Türkçeden ayrılan iki dilli metinler daha eski olmalı. Ama Toharlar dil bakımından Türkleşmeye başladığında önemli metinleri öncelikle malum yazı türünden, Brahmi'den kopyalamışlardır.